

A vallási szélsőség fogalma a filozófiában és a teológiában

Napjaink közbeszédében vagy híradásaiban egyre gyakrabban találkozunk a vallás és a szélsőség fogalmainak az összefonódásával. Olykor objektíven adott kapcsolódásról van szó (például vallási retorikát alkalmazó szélsőséges csoportok terrorakciói esetében), máskor azonban azt érzékeljük, hogy az ismeretek hiánya, egyfajta leegyszerűsítő tendencia vagy éppenséggel hátsó szándék vezérli az ilyen megnyilvánulásokat. Éppen ezért hasznos és helyénvaló, hogy reflektáljunk a szélsőség fogalmára, illetve ennek megjelenési formáira a vallásosság terén. Ily módon, differenciált és tárgyilagos látásmódot kialakítva, utat tudunk találni egy megújult reflexióhoz, amelynek keretében azt is felismerjük, hogy a vallás nem szükségszerűen szélsőséges, sőt kifejezetten hatékony módon tud hozzájárulni a társadalmi szélsőségek kezeléséhez.

Magyar szavaink

Mielőtt az elvont gondolatok területére tévednénk, hasznosnak tűnik, hogy közelebbről megvizsgáljuk magyar szavainkat: a nyelv olykor fontos és elgondolkodtató útmutatással szolgál a valóság megértéséhez.

A *szél* szó¹ az adott dolog középpontjától legmesszebb eső pontok összességét jelöli. Ez tulajdonképpen nem más, mint ennek a dolognak a vége, az oldala. A szó gyökében a *szel* ige sejlik fel, amely a tagok elválasztását, elkülönülését vagy elkülönítését jelöli.² Ilyen értelemben beszélhetünk a falu vagy egy papírlap széléről. Ebből a szóból ered a *szélsőségesség* fogalma.³ Ennek jelentése: a szélső határig elvitt, vitára bocsátott okoskodás, a legszélső határig elvitt túlzás. A magyar nyelv itt egyetlen szóba tömörít több olyan elemet, amely az idegen nyelvekben elkülönül – ez is okozhatja, hogy ha a szélsőségesség fogalmának a szinonimáit keressük, akkor igen eltérő (latin eredetű) szavakkal fogunk találkozni, mint az extrém, ultra, extra vagy éppen radikális.⁴ Erre a jelenségre mindenképpen fel kell hívunk a figyelmet, ugyanis innen ered nem egy közbeszédbeli félreértés vagy egybemosás. Csak hogy egy példát említsünk: az evangéliumi *radikalizmus* szó szerint a gyökérhez (lat. *radix*) való ragaszkodást, a vallásos elköteleződés minősített formáját jelenti – ugyanakkor semmiképpen nem tekinthető extremitásnak, negatív értelmű szélsőségességnek. Ez egészen nyilvánvaló akkor, hogy ha konkrét

¹ Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1862–1874. 1137–1138; Bárczi Géza: *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, Trezor, [1941] 1991. 285.

² Czuczor–Fogarasi (1862–1874) i. m. 1136.

³ Czuczor–Fogarasi (1862–1874) i. m. 1157.

⁴ Czuczor–Fogarasi (1862–1874) i. m. 1157; Kiss Gábor (szerk.): *Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. Budapest, Tinta, 2015. 790.

modelleket vizsgálunk meg: Kalkuttai Szent Teréz radikálisan élte meg az evangéliumot, ezért költözött ki a nyomornegyedbe, hagyta hátra a korábbi egzisztenciáját, és szentelte életét a legszegényebbeknek – ám azt nem mondhatjuk, hogy vallási szélsőségesség jellemezte volna.

Sokkal egyértelműbb és világosabb a magyar *végletesség* szó.⁵ Olyan cselekvésről, gondolatról, magatartásról van itt szó, amely eléri a legvégső határt (vagy akár túl is megy azon). Kifejezetten szellemi téren olyan kijelentést, állítást, megközelítést takar, amely nem tesz lehetővé semmilyen további megfontolást. A háttérben – szóhasználati csavarral – a latin *(ad) extremum*, a legszélső(ig) kifejezés tapintható ki. Ez is közrejátszhat abban, hogy a rögzült nyelvhasználat szempontjából a végletesség és a szélsőségesség leggyakrabban egymás szinonimái.⁶

Összegezve azt kell mondanunk, hogy az extremitás, extrémizmus, illetve ennek megfelelői, a szélsőségesség és végletesség inkább politikai, társadalmi, semmint vallási fogalom. Emberi magatartás- és gondolkodásmódokat jelölnek ezek a szavak, amelyek – *mutatis mutandis* – a vallásosság közegeiben is felbukkanhatnak, de nem magából a vallásból erednek.⁷

Az alábbiakban szeretnénk megvizsgálni azokat a kifejezéseket, amelyek már sajátosan kötődnek a valláshoz, a vallásos emberi magatartáshoz.

Fundamentalizmus

A vallási-világnézeti közegben a fentieknél sokkal sajátosabban találkozunk a *fundamentalizmus* fogalmával. Sajnos gyakran nem eléggé világos, mit illet a sajátó vagy a közgondolkodás „fundamentalista” jelzővel, ezért érdemes először tisztázni a fogalmat, majd megvizsgálni, milyen általánosan jellemző vonásai vannak a fundamentalista egyéneknek vagy csoportoknak.⁸

⁵ Czuczor–Fogarasi (1862–1874) i. m. 874, 889; Bárczi ([1941] 1991) i. m. 333–334.

⁶ Kiss (2015) i. m. 895.

⁷ Újfent hangsúlyozzuk, hogy a vallás nem egyszer radikalitást követel meg a hívőktől, ez azonban nem jelent feltétlenül szélsőséges magatartást vagy mentális végletességet. Erre jó példákat találunk az evangéliumok szövegében, ahol Jézus radikális követést vár el a híveitől, de egyáltalán nem buzdítja őket politikai vagy közösségi szélsőséges magatartásra: „Aki apját vagy anyját jobban szereti, mint engem, nem méltó hozzám, aki fiát vagy lányát jobban szereti, mint engem, nem méltó hozzám. Aki nem veszi vállára a keresztyét, s nem követ, nem méltó hozzám. Aki meg akarja találni életét, elveszíti; aki azonban elveszíti értem életét, az megtalálja azt.” (Mt 10,37–39). „Aki az eke szarvára teszi kezét és hátrafelé néz, nem alkalmas az Isten országára.” (Lk 9,62) – a sort sokáig folytathatnánk.

⁸ A témához lásd Patrick Becker: Fundamentalismus als aktuelle Herausforderung. *Stimmen der Zeit*, 139. (2014), 7. 473–482. Az újkori nyugati fundamentalizmus történeti kibontakozásához lásd Thomas Meyer (szerk.): *Fundamentalismus in der modernen Welt. Die Internationale der Unvernunft*. Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1989. Különösen is érdekes a szerkesztő, Thomas Meyer tanulmánya, amely a felvilágosodás dialektikájából kiindulva értelmezi a kortárs helyzetet: Thomas Meyer: Fundamentalismus. Die andere Dialektik der Aufklärung. In Thomas Meyer (szerk.): *Fundamentalismus in der modernen Welt. Die Internationale der Unvernunft*. Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1989. 13–21. Lásd még Benedikt Maximilian Löw: *Christen und die Neue Rechte?! Zwischen Ablehnung und stiller Zustimmung. Eine Problemanzeige*. Hamburg, Diplomica, 2017. 7–13.

*Fogalomtisztázás*⁹

A szó jelentése a latin *fundamentum*ra (alap; a *fundo* 3 igéből) vezethető vissza. Ez átvitt értelemben egy adott világnézet alapkijelentését, minden egyéb elemét hordozó ősalapját jelöli. Ilyen értelemben nem tipikusan egyházi-vallási tartalmú, hanem általában véve világnézeti jellegű. A fundamentalistának nevezett emberi magatartás lényege az, hogy az adott álláspont követője mindent az általa elfogadott, megkérdőjelezhetetlennek tekintett alapkijelentések szigorú értelmezése alá akar vetni – legyen szó tudományos elméletekről, társadalmi viszonyokról, esztétikáról vagy éppenséggel életvezetésről.

Klasszikusan két fő fajtáját különböztetjük meg a fundamentalizmusnak:¹⁰

- *Integrális fundamentalizmus*: a teljes valóságot, annak minden szegmensét egy vezéreszme, átfogó gondolati mátrix, egyetemesen érvényes alapkijelentés hatálya alá rendező, alapvetően vallási(lag motivált) mentalitás. Lényege pontosan ez: kiterjed a teljes emberi létezésre.
- *Partikuláris fundamentalizmus*: a valóság vagy létezés bizonyos területeire terjed csak ki az alapvetés, öselv konzekvens átvitele. Ilyen értelemben beszélhetünk politikai vagy művészi fundamentalizmusról. Ebben az esetben az adott területen érvényesülő fundamentalista megközelítés érintetlenül hagyja az emberi élet más régióit (például valaki lehet úgy a „keresztény kultúra” fundamentalista beállítódású védelmezője, hogy közben erkölcsi kérdésekben, életvitelében egyáltalán nem igazodik az evangéliumi vagy egyházi tanításhoz).

*A fundamentalizmus antropológiai megközelítésben*¹¹

A fogalmi tisztázás után azzal a kérdéssel kell foglalkoznunk, hogy mi az ilyen típusú magatartás gyökere. Az ember természeténél fogva felveti a dolgok értelmére vonatkozó kérdést: Honnan jövünk és hová megyünk? Mi értelme (oka, célja, jelentősége) van a születés és a halál között megélt időnek? Miért van szenvedés, mi ad tartalmat a küzdelemnek? Adhatunk egészen egyéni és alkalom szülte válaszokat ezekre a kérdésekre, így azonban szünet nélkül maradhat bennünk valami alapvető nyugtalanság, sőt bizonytalanság. Vágyunk a biztos, nem változékony (objektívnek tekintett) értelemre,

⁹ Ehhez lásd Wolfgang Beinert: Fundamentalismus. I. Begriff. In Michael Buchberger – Konrad Baumgartner – Walter Kasper (szerk.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. Vol. 4. Freiburg, Basel, Rom, Wien, Herder, 1995a. 224.

¹⁰ A fundamentalizmus jelenségének tanulmányozásában nagy horderejűek a következő kötetek: Martin E. Marty – Appleby R. Scott (szerk.): *Fundamentalisms observed. The fundamentalism project 1*. Chicago, University of Chicago Press, 1991; Martin E. Marty – Appleby R. Scott (szerk.): *Fundamentalisms and society. Reclaiming the sciences, the family and education. The fundamentalism project 2*. Chicago, University of Chicago Press, 1993a; Martin E. Marty – Appleby R. Scott (szerk.): *Fundamentalisms and the state. Remaking politics, economics, and militance. The Fundamentalism project 3*. Chicago, University of Chicago Press, 1993b.

¹¹ Beinert (1995a) i. m. 224.

válaszra.¹² Ha nem lelünk ilyenre, egzisztenciális szinten szembesülhetünk a félelem vagy a szorongás állapotával.

Ennek az emberi adottságnak van azonban egy negatív vetülete is: hogy „kicszelezzük” a bizonytalant, hajlamosak vagyunk az egyszerű és egyértelmű válaszok elfogadására, még hogy ha ezek a valóság leegyszerűsítését, egyfajta sarkított vagy pontatlanul általánosító álláspontot jelentenek is.

A fundamentalista viszonyulás az emberi élet eltérő szintjein mutatkozik meg:

- *Megismerés*: az érintett személy úgy véli, hogy a valóságnak csak egy helyes olvasata van. Minden más értelmezés szükségszerűen téves. Éppen ezért az általa képviselt álláspontot mindenkinek el kell fogadnia. Aki nem így tesz, az eretnek, ostoba, gondolkodásában alacsonyabb rendű. Ekként születik meg a *dogmatizmus* (a görög szó tételt, leszögezett tanítást takar), amelyben a konkrét nyelvi formába, tételes megfogalmazásba öntött abszolút „igazság” mindentől függetlenül, mindenkire nézvést kötelező.
- *Cselekvés*: az ember a konkrét választásait, cselekedeteit, de a rögzülő megszokásait is egy vezéreszméhez rendeli hozzá. Arra törekszik, hogy kizárólagosan érvényesen és teljesen egyértelműen fogalmazza meg a helyes cselekvés normarendszerét. Olyan életszabályt akar magának, amelynek tükrében minden tettről könnyen, problémamentesen kijelenthető, hogy jó vagy rossz, helyes vagy helytelen. Az ilyen erkölcsiség legnyilvánvalóbban a *moralizmusban* (az objektív szabályt a személyes szempontoktól és körülményektől függetlenül, mindenáron követő magatartás) és a *rigorizmusban* (túlzó erkölcsi szigor) mutatkozik meg. A cselekvés terén mutatózó fundamentalizmus valamiképpen előfeltételezi a megismerés dogmatizmusát, vagyis egy olyan mentális hozzáállást, amely képtelen ellépni az egyetemes, tiszta és egyszerű elvektől, jöllehet a valóság (mint egyedi és konkrét) soha nem fedhető le hiánytalanul és pontosan ezekkel.¹³ Így a dogmatizmus és moralizmus végül szükségszerűen életidegen, sőt akár egyenesen életellenes magatartást is szülhet.
- *Társas lét*: egy adott emberi közeg a maga életmódját az emberi létezés legteljesebb, leghelyesebb útjának tekinti. Az emberi létezés tökéletessége ennek a konkrét csoportnak az életvitelében ölt testet, amely így felsőbbrendű minden más emberi közösségnél. Ezt a viszonyulást nezzük *elitarizmusnak*.

¹² Érdekes Mircea Eliade megfontolása, aki szerint: „A szent [...] az egyáltalán valóságos hatalom, hatóerő, az élet és a termékenység forrása. A vallásos ember kívánsága, hogy szentségben éljen, azt jelenti, hogy az objektív valóságban kíván élni, nem akar a szubjektív élmények végtelen viszonylagosságának foglya maradni: egy valóságos és hatni képes – nem pedig illuzórikus – világban kíván állni.” Mircea Eliade: *A szent és a profán. A vallási lényegről*. Budapest, Európa, 1987. 22–23.

¹³ Ezen a ponton utalhatunk Aquinói Szent Tamás bölcs meglátására: „Jöllehet az általános dolgokban van bizonyos bizonyosság, minél inkább közeledünk a részleges dolgokhoz, annál nagyobb a határozatlanság. [...] A gyakorlat szintjén nem azonos mindenki számára a gyakorlati igazság vagy szabály a konkrét esetet tekintve, s még azoknál is, akik konkrét esetekben elfogadják ugyanazt a gyakorlati szabályt, az ismeret nem azonos mindegyikükben. [...] És annál inkább növekszik a határozatlanság, minél inkább haladunk lefelé a részlegesben.” Aquinói Szent Tamás: *A teológia foglalatja*. Második rész első része (Quaestio 1–114). Budapest, Gede Testvérek, [1485] 2008. Idézve a következő alapján: Ferenc pápa: *Amoris laetitia*. Budapest, Szent István Társulat, 2016.

- *Transzcendencia/vallás*: a saját vallásos meggyőződés minden másnál felsőbbrendű, egyedül, kizárólagosan és minden elemében igaz. Ez a látásmód furcsa módon még a monoteista vallások követőiben is arra vezet, hogy a világ örök (még ha nem is szimmetrikus) dualizmuson nyugszik (jó–rossz, Isten–sátán), és csakis az egyetlen igaz Istenhez az egyetlen igaz módon kapcsolódó ember jár el helyesen. Az ilyen irányú vallási karakterű szélsőségesség megnevezése a *fanatizmus*.

A fundamentalizmus általános jellemzői

A következőkben azt vesszük szemügyre, hogy melyek azok az általános jellemzők, amelyek egyaránt igazak az eltérő területeken jelentkező fundamentalista magatartásformákra.

- *Zárt világgép*: a fundamentalista gondolkodású ember egységesen, leegyszerűsítve képezi le a valóságot. Minden fekete vagy fehér, és mindenről rövid úton biztos ítélet formálható. Ebben a rendszerben nincs helye új gondolatoknak, új elemeknek. Ha felmerülnek új kérdések, akkor azokat meg lehet válaszolni a régi feleletekkel is.
- *Nem differenciáló gondolkodás*: a valóságredukció, amelyről az előző pontban szóltunk, azt is jelenti, hogy az érintett ember képtelen az átmenetek, árnyalatok, nüanszok érzékelésére és felfogására. Teljességgel a vagy-vagy rendszerben gondolkodik, és ezért nem tud valóságghű módon differenciálni a konkrét jelenségek között.
- *Szkepszis a kortárs világgal, a kurrens modernitással szemben*: mivel a kortárs világgép (úgy tudományos, mint kulturális, társadalmi, politikai stb. szinten) végtelenül összetett, egyre nehezebben átlátható, elemi ellenérzés, sőt olykor egyenesen gyűlölet ébred a modernitással szemben.
- *Tudományellenesség*: az előző pontból szinte szükségszerűen adódik a következő. A mind magasabb szintű, a hétköznapi ember számára egyre nehezebben nyomon követhető és értelmezhető tudományos eredmények kiváltanak egy mélységes kételkedést az „akadémiai” tudományosság eredményeiben. Ezzel együtt felbukkan a szilárd bizalom a „különutasokban”. A leglátványosabban az alternatív orvoslás kapcsán találkozunk ezzel a jelenséggel, de analóg jelenségeket megfigyelhetünk a történettudomány, a nyelvészet, de még a teológia, a vallásbölcselet terén is.
- *Politikai ultrakonzervativizmus*: az előzőekben említett pontokból következik, hogy a fundamentalista karakterű ember hajlamos egy olyan társadalmi modellben otthon érezni magát, amelyben szilárd hierarchia uralkodik, az államnak tekintélyelvű és paternalista (ezzel együtt biztonságot nyújtó) képe jelenik meg. Ennek a politikai viszonyulásnak igen sokszor velejárója a megingathatatlan hit az összeesküvés-elméletekben, az egész világot átszövő, mindenhol jelen lévő összeesküvésekben, amelyekről csakis egy „régí vágású”, masszív, férfias és határozott erő mentheti meg a rábízott polgárokat.
- *„Missziós öntudat”*: akinek fundamentalista alapmeggyőződése van, az teljesen magától értetődőnek veszi, hogy minden más állásponton lévő ember (olykor rajta kívül szinte mindenki) súlyos tévedésben van, amely egyszersmind veszedelmes is.

Így hát igyekszik „megtéríteni” a másként gondolkodókat, az interneten terjeszti az eszméit, és minden alkalmat megragad saját álláspontjának a hangoztatására (legyen szó akár egy internetes portál kommentfelületéről vagy egy betelefonálás tévé-, rádióműsoráról).

A fundamentalista csoport belső élete

Hogyan néz ki „belülről” egy fundamentalista csoport? Az alábbiakban csak tömören és érintőlegesen vázoljuk fel a fundamentalista beállítottságú csoportok profilját.

- *Struktúrák.* Az ilyen társaságokban, közösségekben szigorú alá- és fölérendeltség uralkodik, igen erős a tekintélytisztelet (amely látványos külső megnyilvánulási formákat is ölthet). Rendkívül nagy értéke van az engedelmességnek és a parancsok gondolkodás, vonakodás, akadékoskodás nélküli teljesítésének. A jó fundamentalista felnéz a „mesterére”, és nem habozik azonnal cselekedni, ha a „vezér”, a tekintély, az eszményített alapító ezt várja el tőle.
- *Identitásképzés.* Minden, ami igaz és értékes, a csoporton belül van. Éppen ezért a csoport jobb, erkölcsileg magasabb rendű, értékesebb, mint bárki más. Ezt a befelé forduló és zárt identitástudatot tovább erősíti a csoporton belüli kapcsolatok ritualizálása (a már-már vallásos tisztelet megnyilvánulásai), amelyek révén az egyén harmonikusan belesimul a közösségi hierarchia rendjébe, és feltétel nélkül azonosul a tömbevel, a csoporttal.
- *Kapcsolattartás a külvilággal.* Egy fundamentalista csoport sem a gondolkodás, sem a cselekvés terén nem hajlandó a kompromisszumokra. Miért is lenne azokra szükség, hogy ha a csoport maga az igazság letéteményese? Ebből fakad a közösségen kívüli kapcsolatok meglazítása, sőt extrém esetekben szisztematikus felszámolása. Az előálló helyzetet tovább súlyosbítja a kényszeres konfrontáció, amelyre még akkor is sor kerül, hogy ha ez látványosan és nyilvánvalóan értelmetlen – legalábbis kívülről nézve. Ugyanis belülről szemlélve a dolgokat, teljesen egyértelmű, hogy a „hajlíthatatlan” kényszeresség a konfrontációra végül tovább erősíti a zárt identitást. Ily módon a csoport tagjai egyre jobban elkülönülnek, úgy is mondhatnánk, hogy létrehoznak egy alternatív valóságot önmaguk számára. Ez teljesen kézzel fogható olyan vallási mozgalmak esetében, amelyek kivonulnak a technikai civilizációból (például amishok), de meg tapasztalható azoknál is, akik „mintha nem is ezen a földön élnének”, vagyis olyan rendíthetetlenül szajkózzák az igazukat, hogy még akkor sem térnek jobb belátásra, ha durván szembemennek a tényszerű valósággal. Végso soron a csoport és tagjai teljesen eltávolodnak, elkülönülnek mindentől és mindenkitől, ami és aki kívül esik az egyedül igaz fundamentum körén. Ebből a magatartásból fakad az is, hogy végül megszakítják a racionális diskurzusokat mindenkivel, akinek más a véleménye. Ezért a fundamentalista mentalitású csoportok kifejezetten veszélyesek a társadalom egészére, a nemzeti vagy állami közösségek belső rendjére és átfogó emberi (intellektuális, érzelmi, pszichés, mentális stb.) biztonságára.

A vallás fogalma

Mielőtt megvizsgálánk a fundamentalizmus megjelenését a vallásos közegben, röviden tisztáznunk kell, hogy mit is értünk *vallás* alatt. A hagyományos megközelítésben a latin *religio* szó etimológiájából kiindulva, Cicero és Szent Ágoston nyomán az alábbi értelmezési variánsokkal találkozunk:

- *Re-legere*: újra olvasni. Az ember a vallásgyakorlat révén arra tesz kísérletet, hogy szüntelenül megújuló viszonyba kerüljön az alapot (*fundamentum*) képező forrással. Ebben a megközelítésben az olvasás, emlékezetbe vésés, elmélkedő befogadás és értelmezés kiemelkedő jelentőségű a vallás megélésében.
- *Re-ligare*: újra összekötni. Az intézményes vallás a maga kultuszával, külső kifejezési formáival, kézzel fogható cselekvéseivel (áldozatbemutatás, közösségi ima stb.) arra irányul, hogy megerősítse és állandóan felfrissítse az istenség és az ember közötti kapcsolatot. Ezzel persze szükségszerűen együtt jár a kultuszközösség tagjai közötti viszonyok elmélyülése is. A görög eredetű *liturgia* szó erre mutat rá, hiszen ezt jelenti: a népért, a nép közösségében végzett tett, cselekedet.
- *Re-eligere*: újra kiválasztani. Ez az értelmezési variáns a zsidó-keresztény bibliai hagyomány talaján áll, és Szent Ágostonnal jelent meg a vallástanban. Arra utal, hogy a hit alapja az isteni kiválasztás (*electio*), amely küldetéssel ruházta fel az embert (*missio*). Később az iszlámban is találkozunk az ilyen hangsúlyú vallásértelmezéssel. Ebben a harmadik esetben központi fontosságúvá válik a közösség isteni (ön)tudatformáló ereje.

Amennyiben meg szeretnénk határozni a vallási szélsőség fogalmát vagy konkrétan a fanatizmust, akkor azt mondhatjuk, hogy az a vallás fogalma fenti szempontjai valamelyikének (vagy mindegyikének) a fundamentalista értelmezéséből születik meg.

A fanatizmus

*A fogalom gyökerei*¹⁴

A fanatizmus fogalma a latin *fanum* (szent) szóból ered. Ennek gyökere a *fano* I ige, amelynek jelentése: önkívületben lenni, őrjöngeni. Itt kiemelten a vallásgyakorlat pogány formáihoz kötődő eksztázis élményéről van szó, amikor a pap vagy a hívő ilyen módon lép kapcsolatba az istenséggel. Az eksztatikus állapot elérésének számos útja ismeretes volt az ókorban: részegség, kábító anyagok, orgia, tánc stb. Innen ered a *fanatikus* melléknév is, amely olyan személyt jelöl, aki teljes önkontroll nélkül átadja magát az eszmének, a szent célnak. Már az ókorban megjelent az ige átvitt értelme is, azaz megszentelni.

¹⁴ A témához lásd A. M. J. M. Herman van de Spijker: Fanatismus. In Michael Buchberger – Konrad Baumgartner – Walter Kasper (szerk.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. Freiburg, Basel, Rom, Wien, Herder, 1995. 1178.

Ilyen módon a hívó közvetlen, személyes tapasztalásra tesz szert az istenség kapcsán, amely szó szerint áthatja őt (*re-ligare*). Nem kell feltétlenül és mindenestül negatívnak tekintenünk ezt az emocionális megragadottságot, hiszen az összes vallásban ott van az emberi lelkesedés alapvető igénye. Erre azért is szükség van, hogy az egyén „síkra szálljon – esetleg másokkal együtt – idealista módon valami értékesért”.¹⁵ A jó vallási nevelés megszólítja ezt a lelkesedési képességet, és megtanítja arra, hogy ne csapjon át szélsőséges megnyilvánulásokba.¹⁶ A keresztény szóhasználatban ilyen értelemben is szólhatunk a „lelkek megkülönböztetésének” a feladatáról: arról az igényről, hogy ne általánosságban magát az érzelmi elemet, a lelkesültséget zárjuk ki a vallásból, hanem képessé váljunk arra, hogy különbséget tegyünk ennek jó és rossz formái között.

A latin nyelvben a szent ellentétét hívják *pro-fanumnak*, innen az európai nyelvekben elterjedt *profán* (világi, nem vallásos) melléknév. Igeként pedig a *profano* l-val találkozunk, amelyből a *profanáció* főnév származik.

A fanatizmus napjainkra alapvetően negatív jelentéstartalommal bír. A *Magyar Katolikus Lexikon* meghatározása szerint: „Egy eszmétől való megszállottság, a fanatikus ember állapota.”¹⁷ Ha a fanatikus mentalitás kialakulását vizsgáljuk, három fontos összetevőre akadunk:¹⁸

- *Redukció.* A fanatikus ember világképe messzemenően leegyszerűsített, az összetettség helyébe az egyszerűség („egyértelműség”) lép – ilyen értelemben teljes joggal nevezhető fundamentalistának.
- *Polarizáció.* A felismert egyszerű és egyértelmű, ugyanakkor isteni, abszolút igazság mindig két pólus feszültségében áll. Világosan különválik a jó és a rossz, a férfi és a nő, a kedves és a gyűlöletes, az igaz és a gonosz. A fanatikus ember természetesen tévedhetetlen bizonyossággal felismeri ezeket, hiszen szinte „Isten szemével” lát mindent, letéteményese az egyetlen igazságnak.
- *Harci logika.* Éppen ez az isteni látás, isteni ítélőerő ruházza fel a fanatikust a totális magabiztosság karakterével. Számára ismeretlen a megengedő magatartás, minden helyzet vagy-vagy szituáció. Ha a világ vagy a másik ember kompromisszumot kötne vagy kikerülné a kenyértörést, ő erre nem hajlandó. Neki a „harc” kötelezettség. Minden áron, áldozatokat nem kímélve, akár a legvégsőkig elmenve ki kell állnia az egyedül igaz mellett, mert csakis így tud hűséges maradni az ő egyetlen és egyedül igaz istenségéhez.

¹⁵ Spijker (1995) i. m. 1178.

¹⁶ Hogy mennyire nehéz olykor megtalálni a vékony határvonalat a lelkesedés, a hitvallói, vértanúi lelkesület és a fanatizmus között, arra rámutat a következő kötet: Reinhold Bernhardt: *Zwischen Größenwahn, Fanatismus und Bekennermut*. Stuttgart, Kreuz, 1994.

¹⁷ Schütz Antal: Fanatizmus. In Diós István (szerk.): *Katolikus Lexikon*. Vol. 2. 1993. A fanatikus embert ugyanígy határozzák meg: „Tágabb értelemben eszméit és igényeit kérlelhetetlenül képviselő ember, szoros értelemben a vallási eszmékért elvakult megszállottsággal lelkesedő hívő. – A ~ nem tűri, hogy nézeteiből bármit töröljenek, javítsanak vagy elhagyjanak.”

¹⁸ Ehhez lásd József Niewiadomski: Fanatismus. In Johannes Sinabell et alii (szerk.): *Lexikon neureligiöser Bewegungen, esoterischer Gruppen und alternativer Lebenshilfen*. Freiburg, Herder, 2009. 67–68.

A vallási fanatizmus megnyilvánulásai

A vallásos hit az ember bensejéből fakad, ám nem hihetjük azt, hogy meg is marad a privát szféra szűk keretei között. A belső meggyőződés külső kifejeződési formákat keres, mégpedig az ember testi-lelki kettős egysége folytán. A fanatikus azonban nem elégszik meg azzal, hogy felvállalja és külső fórumon is megéli a hitét, hanem arra törekszik, hogy kivetítse azt a teljes valóságra, és ha kell, erőnek erejével szabjon hozzá mindent és mindenkit az önmagában hordozott eszményhez. Ezzel együtt el tudjuk különíteni a vallásos fanatizmus két szintjét:

- „*Elméleti*” fanatizmus. A vallási túlbuzgóság és hevület egyfajta papíron (médiákönnyön keresztül, interneten) folytatott szent háborúvá válik az igazságért, az egyetlen hiteles üzenet kimondásáért. Azt is mondhatnánk, hogy itt a vallás *re-legere* szempontja jut a leginkább szóhoz. Ugyan fizikailag nem sért meg vagy veszélyeztet a fanatikus senkit, de magatartása olykor mégis kimeríti a verbális erőszak kategóriáját. Gondolhatunk itt a gyűlöletkeltés, az izgatás stb. kategóriáira, arra az ártalmas gyűlöletbeszédre, amely előkészíti a terepet (nem egyszer a lelkiismeretek elaltatása révén) a gyakorlatban megvalósult erőszak előtt. Ennek a területnek a jogi szabályozása olykor igen nehéz, sőt egyenesen lehetetlen. Mégsem gondolhatjuk azt, hogy figyelmen kívül hagyhatjuk az elméleti fanatizmus veszélyeit, legyen szó akár egy gyűlölködő blogról vagy valamiféle kártékony médiamegjelenésről.
- *Társadalmilag megvalósult fanatizmus*. Ebben az esetben a fanatikus magatartás kilép a szó (a gondolat, a verbális kommunikáció) birodalmából, és a fizikai valóságban ölt testet. Megjelenhet úgy az egyén, mint egy szélsőséges csoport szintjén, és leggyakrabban agresszióba, a polgári törvények által is szankcionált bűncselekményekbe torkollik. Nincs egyetlen nagy vallás sem, amelyben ne lépneek időről időre fanatikusok a színre. Ugyanakkor az ilyen csoportok a saját vallásukon, közegükön belül is könnyen a peremre szorulnak, hiszen a mérsékelt és kiegyensúlyozott tekintélyek szükségszerűen konfrontálódnak velük (éppen a fanatikusok kérlelhetetlen harci logikája okán). A saját vallási közegükön belüli elítélést, elrekesztést, elutasítást nagyon erős csoportöntudattal kompenzálják. Itt megjelenik előttünk a vallás harmadik, Szent Ágoston-i értelmezésének a dimenziója, a *re-eligere*, a kiválasztottságtudatban gyökerező identitás túlhajtása.

Az elmúlt évtizedek során sokszor fájdalmas módon tapasztalta meg a társadalom, hogy mekkora veszélyek rejlenek a kontrollt vesztett, elszabadult fanatikus csoportokban. A híradásokban leggyakrabban a szekták által elkövetett rituális öngyilkosságokról vagy a kívülállók ellen irányuló erőszakhullámokról hallunk. Ugyan olykor van a médiának torzító hatása, de nem feledhetjük: nincs egyetlenegy vallás sem, amelytől idegen lenne az erőszakos fanatizmus. Még a kereszténységen belül is megjelenik a bibliai fanatizmus ilyen-olyan szekták képében,¹⁹ amelyek aztán nem egyszer borzalmas bűncselekményekre

¹⁹ Részletesen Wolfgang Beinert: Fundamentalismus. IV. Fundamentalistische Strömungen in den christlichen Konfessionen. In Michael Buchberger – Konrad Baumgartner – Walter Kasper (szerk.): *Lexikon für*

is képesek. De ugyanígy kijelenthetjük azt is, hogy nincs egyetlenegy vallás sem, amely a többinél inkább, jobban kedvezne a fanatizmusnak. Ennek az az oka, hogy a fanatizmus nem az adott vallás hittani tételeiből táplálkozik, hanem az emberi magatartásból. Nem a vallási tan önmagában a fanatikus, hanem az ember, aki elköteleződik a tan mellett. Ilyen értelemben a fanatizmus egyetemes emberi (antropológiai) adottság. A vallások felelőssége elsődlegesen abban áll, hogy miként viszonyulnak ehhez az emberi jelenséghez, és milyen módon igyekeznek ellene hatni.²⁰

A fanatizmus által támasztott kihívások

Ha napjainkban a fanatizmus szót halljuk, akkor legelőször a *terrorizmus* jut az eszünkbe. Olyannyira így van ez, hogy a két fogalom már szinte teljesen össze is forrt egymással. Ez olykor lehet jogos kapcsolódás, hogy ha maguk a terroristák kijelentik: ők egy „jobb világért” küzdenek, amely csakis az ő fundamentalista vallásértelmezésük talaján állhat. Ugyanakkor – mint ezt fentebb említettük – ez egyetlenegy vallásnak sem a *mainstream* gondolkodása. Ezért a vallási vezetőknek kiiktathatatlan feladata a világos fellépés, az elhatárolódás, a nyílt beszéd. Erre pozitív példával szolgáltak az ír katolikus püspökök, amikor 1987 novemberében – egy 11 halálos áldozatot követelő IRA-támadás után – pásztorlevélben fordultak híveikhez, amelyet minden vasárnapi misén felolvastak. Ebben egyértelműen kifejezésre juttatták, hogy az ír terrrorszervezet támogatása bűn. Ezzel sok hívó ellenkezését váltották ki, de a nyíltan felvállalt konfrontáció (jelen esetben a szervezeten belül) mégis hozzájárult a kérdés tisztázásához.

A fenti eset is rávilágít arra, hogy a fanatizmus éledése kapcsán megújult reflexió vált szükségessé a *vallás és az erőszak viszonyáról*. A vallás (különösen a monoteizmus) szükségszerűen erőszakot generál? A hívó meggyőződés elősegíti vagy gátolja a béke ügyének az előmozdítását a világban? Ha az ember átfogóbb elemzésbe kezd, akkor találkozunk a racionalitás és a hit viszonyának a kérdésével is. Ennek a témának a felvázolására tett kísérletet XVI. Benedek pápa híres regensburgi beszédében²¹ – amely paradox módon fanatikus erőszakhullámot váltott ki majd’ az egész muszlim világban. Igaznak tűnik Hans Küng teológus, vallásfilozófus meglátása: addig nem lesz világbéke, amíg nem lesz vallásbéke.

Különös kihívást képez az a jelenség is, hogy a negatív tapasztalatok szélsőséges reakciókat szülnek egy viszonylag tág társadalmi körben. Igen hamar sor kerül a vallás demónizálására, egy olyan közvélekedés meggyökeresedésére, miszerint a hívó magatartás

Theologie und Kirche. Vol. 4. Freiburg, Basel, Rom, Wien, Herder, 1995b. 225.

²⁰ A témába történeti és mind az öt világrészt, az összes nagy vallást érintő bevezetést nyújt a következő tanulmánygyűjtemény Thomas Kolnberger – Clemens Six (szerk.): *Fundamentalismus und Terrorismus. Zu Geschichte und Gegenwart radikalisierten Religion*. (Expansion – Interaktion – Akkulturation. Historische Skizzen zur Europäisierung Europas und der Welt, Bd. 14) Essen, Magnus, 2007–2008.

²¹ Benedikt XVI.: *Glaube und Vernunft. Die Regensburger Vorlesung*. Freiburg, Herder, 2006. A témához lásd még Németh Pál: Megfontolások XVI. Benedek pápa regensburgi beszéde kapcsán. In Szécsi József (szerk.): *Keresztény–Zsidó Teológiai Évkönyv 2007*. Budapest, Keresztény–Zsidó Társaság, 2007. 265–272.

veszedelmes fanatizmus, amely szükségszerűen romlást, elmaradottságot, erőszakot von maga után. Ez azt eredményezi, hogy a valóban felbukkanó vallási fanatizmus fanatikus választ vált ki: hiszen az ilyen szélsőséges és kizárólagos igényre számot tartó negatív reakciók képviselőire jelentős mértékben illenek azok a jellemvonások, amelyekről a fanatizmus kapcsán szóltunk. Ezért hát tudatában kell lennünk annak, hogy még komoly út áll előttünk.

Vallás és szélsőség

Írásunk végéhez közeledve meg kell vizsgálnunk még a kezdő kérdést: milyen viszony áll fenn a vallás és a szélsőség között? Hogyan tudunk reflektálni a felmerült nehézségekre, és milyen utakat találhatunk az előre mutató megoldások felé?

A vallásosság belső küzdelmei

Nem tagadhatjuk, hogy korunk igen komoly kihívások elé állítja az intézményes vallásokat, vagy konkrétan a vallásos embereket. Egy olyan világban élünk, amelyben alig találunk szilárd, megingathatatlan elemekre, minden mozgásban van. Az alábbiakban két fő kérdésre térnénk ki, amely komoly feladatot állít a vallások elé.

- *A változásokhoz való viszonyulás.* Általános érvényű igazság, hogy a személy és a közösség életében minden változás – a „(társadalmi) változások, illetve életválságok”²² – bizonytalanságot eredményez. Erre két reakció adható: 1. *nyitottság*: a bizonytalanság felvállalása, szabad útkeresés, kísérletezés (elfogadva a kudarc, az identitásválság veszélyét); 2. *bezárulás*: ragaszkodás mindenáron a „régire” biztonsághoz, az új problémák tudati kirekesztése (itt a valósággal szembeni törés, az elidegenedés veszélye áll fenn). A vallásos emberek valóban hajlamosabbnak mutatkoznak a második típusú magatartásra. Nagyobb bennük a vágy a vezetés, a világos iránymutatás iránt, hiszen mindenáron biztonságot akarnak.²³ Vezetőiktől egyszerű tömönatokokat várnak, amelyek könnyűvé teszik számukra a tájékozódást egy rendkívül gyorsan változó világban. Ha nem kapják meg ezeket a „kulcsszavakat”, „tételmönatokokat”, akkor frusztráltak lesznek, maguknak keresnek olyan tanítókat, akik irányt mutatnak (még ha életidegen, fundamentalista módon is). Így a radikális változások, a paradigmaváltások, az anarchikus állapotokat is magukkal hozó korátmenetek kedveznek a fanatikusoknak. A bizonytalanra vált közegekben könnyen megjelennek a vallási motívumokból merítő társadalmi és politikai

²² Erich Garhammer: Fundamentalismus. VI. Als pastorales Problem. In Michael Buchberger – Konrad Baumgartner – Walter Kasper (szerk.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. Vol. 4. Freiburg, Basel, Rom, Wien, Herder, 1995. 226.

²³ Klemens Deinzer: *Sicherheit um jeden Preis? Fundamentalistische Strömungen in Religion, Gesellschaft und theologischer Ethik*. (Dissertationen. Theologische Reihe Bd. 39) St. Ottilien, EOS, 1990.

protestmozgalmak,²⁴ amelyek „a szelektíven rekonstruált szent hagyomány” kötelező bevezetésével kívánják orvosolni a társadalmi bajokat, kihívásokat.²⁵

- *A szabadsághoz való viszonyulás.* Nemcsak a változás, de a (bizonyos értelemben bizonytalanságot magában rejtő) szabadság is félelmet keltő lehet.²⁶ Mi ennek az oka? Egyfajta megközelítésben a szabadság bizonytalanság – korlátlanúság, méghozzá a szónak a rossz értelmében: a biztonságot és otthonosságot nyújtó tájékozódási pontok, szabályok és korlátok hiánya. Szemközt ezzel a helyzettel kétféle módon lehet meghatározni a hit szerepét: 1. *regresszió*: a szabadság felfüggesztése, visszamasírozás a „rég, jó vallásba”;²⁷ 2. *progresszió*: a hit a szabadság felelős gyakorlásának hajtóerejeként, motivációjaként jelenik meg. Az első válasz végtelenül ösztönös és reflektálatlan. Az, ami a hívő embertől várható. A második válaszhoz már elköteleződésre, nagyon erős hittudatra van szükség. Arra, amit a bibliai nyelv bizalomnak, ráhagyatkozásnak nevez. A keresztény perspektívában ilyen értelemben létezik a „szabadság biztonsága”: az a tudat, hogy a szabadság bár kihívást állít elém és felelősséget terhel rám, végső soron mégis magában rejt valami nagyobb jónak, a beteljesülésnek a lehetőségét és távlatát. A kereszténység számára azért kiemelten fontos ez a kérdés, mert Jézus Krisztus a Megváltó, vagyis az, aki azért jött, hogy „halálával legyőzze azt, aki a halálon uralkodott, tudniillik az ördögöt, és felszabadítsa azokat, akiket a haláltól való félelem egész életükre rabszolgává tett.” (Zsid 2,14–15) A szabadságra való felszabadítottság a keresztény ember alaptapasztalata. Enélkül a „biztonságos szabadság” nélkül csak rabszolga lehetne az Istenével szemközt. Szent Pál írja: „Nem a szolgaság lelkét kaptátok ugyanis, hogy ismét félelemben éljete, hanem a fogadott fiúság Lelkét nyertétek el, általa kiáltjuk: Abba, Atya!” (Róm 8,15) „Ahol az Úr Lelke, ott a szabadság.” (2Kor 3,17) Így tehát egy szabadságtól félő, a regresszióba menekülő kereszténység önellentmondás, sőt nyílt megtagadása a keresztény hitnek.

Vallás és politika viszonya

A vallás és a szélsőség viszonya kapcsán külön figyelmet érdemel a politika szerepe, amely a hitelvi kérdésekkel kapcsolatban két irányt vehet:

- *Elutasító magatartás*: a politika – élve a bűnbakkeresés ősi mechanizmusával – azonosítja a vallást a fundamentalizmussal. Ezt olykor oly módon teszi, hogy az kimeríti „a rossz hír-keltés” kategóriáját. A megoldás hasznos lehet, hiszen végül gyakran más jellegű (például gazdasági, társadalmi) problémák megoldatlanságáért is

²⁴ Martin Riesebrodt: *Fundamentalismus als patriarchale Protestbewegung*. Tübingen, Mohr, 1990.

²⁵ Hans-Peter Müller: *Fundamentalismus*. III. Religionswissenschaftlich. In Michael Buchberger – Konrad Baumgartner – Walter Kasper (szerk.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. Vol. 4. Freiburg, Basel, Rom, Wien, Herder, 1995. 224–225.

²⁶ Erre a komplex témára világít rá Hermann Kochanek (szerk.): *Die verdrängte Freiheit. Fundamentalismus in den Kirchen*. Freiburg, Herder, 1991.

²⁷ Stephan Pförtner: *Fundamentalismus. Die Flucht ins Radikale*. Freiburg, Herder, 1991.

vádolni kezdik az intézményesült vallásokat, akikben a fejlődés, a megoldástalálás vagy a kiútkeresés legnagyobb akadályait látják és láttatják. Ez persze alapul szolgálhat az önös politikai érdek kiszolgálására, ahogyan erre a kereszténység történetéből számos példát ismerünk. A Római Birodalomban (Nérótól Diocletianusig) a csapások, gondok, külső támadások okaként rendre az új vallást, annak követőit jelölték meg, és rajtuk vezették le a felgyülemlett társadalmi feszültségeket. VIII. Henrik angliai reformációja pedig alkalmat adott az egyházi vagyon magánkézbe adására, ezáltal egy új arisztokrata réteg, még távolabb tekintve egy átalakuló, modernizálódó ország megalapozására. Ha napjaink híradásait figyeljük, szintén találkozhatunk hasonló mechanizmusokkal.

- *Támogató magatartás*: a politika gyakran ráébred, hogy nagyon jól ki tudja zsákmányolni a vallást. Olyan erőre talál benne, amely növeli a társadalmi kohéziót, energiákat szabadít fel stb. A széteső Római Birodalomban Nagy Konstantin így remélt politikai támaszt a kereszténységtől – de nem egyszer manapság is beállnak pártok, szervezetek a „keresztény vallás”, az „erkölcs” ernyője alá. Ilyenkor azonban a vallás szívét képező ideából (eszményből) ideológia, erőltetett és nem feltétlenül tiszta szándékoktól motivált cselekvési program lesz. Különösen kártékony ez a magatartás akkor, amikor a vallásban eleve meglévő negatív oldalra csap le, azt kezdi felerősíteni: kiaknázza, hogy a manipulált vallásosság kiválóan alkalmas egy kivetített ellenségkép felállítására, fenntartására, általános elterjesztésére.²⁸

Mi a megoldás? Egyesek szerint az erőltetett vallásmentesítés, vagyis a vallás száműzése a közösségi terekből a privát szférába. Ez az elgondolás azonban nem csodaszer, ugyanis lényegében nem oldja meg a problémákat, csak egy szinttel odébb tolja azokat. Ráadásul táptalajává válik a vallásellenes, ám mégis vallásszerű elemeket felmutató ideológiáknak, mint például a fundamentalista ateizmus vagy a radikális szekularizmus. A kiutat keresve sokkal inkább a közösségi, erkölcsi értékek mentén kialakuló össztársadalmi párbeszéd lehetne a cél, amelyben a kereszténység jó partnernek bizonyulhat, mivel „[l]ényege szerint történeti, plurális, inkulturációra kész, kiengesztelő, toleráns [valóság]. A fundamentalizmus beállítódása ilyen értelemben összeegyeztethetetlen a keresztény-bibliai hittartalommal”.²⁹

Távlatok

Ahhoz, hogy túljussunk nem csak a vallási közegben megmutatkozó szélsőségek kihívásán, de az ezekre adott, szintén szélsőséges (fundamentalista, olykor egyenesen fanatikus) reakciók problémáján, a fogalmak tisztázására, pontos használatára van szükség. Nem feledhetjük, hogy a fundamentalizmus, a vallás és a fanatizmus egyáltalán nem

²⁸ Ez a jelenség igen gyakran megfigyelhető bizonyos (szélső)jobboldali körökben. Lásd Löw (2017) i. m.

²⁹ Wolfgang Beinert: Fundamentalismus. V. Systematisch-theologisch. In Michael Buchberger – Konrad Baumgartner – Walter Kasper (szerk.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. Vol. 4. Freiburg, Basel, Rom, Wien, Herder, 1995c. 225.

szinonimái egymásnak, ahogyan a radikalitás és a radikalizmus is eltérő arcokkal jelenhet meg a különböző közegekben.

A vallások részéről elengedhetetlenül szükséges a társadalmi felelősség tudatosítása és a tiszta beszéd, az egyértelmű állásfoglalás minden negatív magatartásforma ellenében.

„A lelkipásztorkodás feladata, hogy felfedje az ilyen hamis [fundamentalista] alternatívákra való fixációt, s akként az erőként mutassa fel a hitet, amely nem regresszív, hanem korlátoktól megszabadított biztonságot kínál. Ehhez hozzátartozik a fundamentalizmus kulcsszavának nem differenciált használata kapcsán kifejtett kritika is.”³⁰

A társadalom és a politika részéről kikerülhetetlen feladat a vallás jelenségének újragondolása.³¹ Nem fogadhatjuk el a differenciálatlan, inadekvát társadalmi megítéléseket, a sematizálásokat és sarkító általánosításokat. Emellett – épp a valóság sokarcúsága okán – meg kell tanulnunk együtt élni azzal a ténnyel, hogy az igazságra formált igény nem egyenlő a fanatizmussal, hanem egy minden emberben jelen lévő vágyat tükröz. Ily módon megvalósulhat a rögzült vallásképek kritikája és újraszabása. A közgondolkodás hajlamos azt elvárni a vallástól, hogy csendes megbékéltető erő, zavart nem keltő fogyasztási cikk legyen, bezárva a privát szféra falai közé. Ily módon azonban banalizálódik a vallás, és elveszíti legsajátságosabb magvát, tulajdonképpeni értelmét – nem lesz több, mint pusztán egyénre szabott spiritualitás. Egy ilyen viszonyulás azonban nem segíti, hanem nehezíti a megoldást. Ugyanis „nem a vallás banalizálása, hanem a megerősítése a fanatizmus elleni recept”.³²

Irodalomjegyzék

- Aquinói Szent Tamás: A teológia foglalata. Második rész első része (Quaestio 1–114). Budapest, Gede Testvérek, [1485] 2008.
- Bárczi Géza: *Magyar szójelölt szótár*. Budapest, Trezor, [1941] 1991.
- Becker, Patrick: Fundamentalismus als aktuelle Herausforderung. *Stimmen der Zeit*, 139. (2014), 7. 473–482.
- Beinert, Wolfgang: Fundamentalismus. I. Begriff. In Michael Buchberger – Konrad Baumgartner – Walter Kasper (szerk.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. Vol. 4. Freiburg, Basel, Rom, Wien, Herder, 1995a.
- Beinert, Wolfgang: Fundamentalismus. IV. Fundamentalistische Strömungen in den christlichen Konfessionen. In Michael Buchberger – Konrad Baumgartner – Walter Kasper (szerk.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. Vol. 4. Freiburg, Basel, Rom, Wien, Herder, 1995b.
- Beinert, Wolfgang: Fundamentalismus. V. Systematisch-theologisch. In Michael Buchberger – Konrad Baumgartner – Walter Kasper (szerk.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. Vol. 4. Freiburg, Basel, Rom, Wien, Herder, 1995c.
- Benedikt XVI.: *Glaube und Vernunft. Die Regensburger Vorlesung*. Freiburg, Herder, 2006.
- Bernhardt, Reinhold: *Zwischen Größenwahn, Fanatismus und Bekennermut*. Stuttgart, Kreuz, 1994.

³⁰ Garhammer (1995) i. m.

³¹ Niewiadomski (2009) i. m. 67–69.

³² Niewiadomski (2009) i. m. 69.

- Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1862–1874.
- Deinzer, Klemens: *Sicherheit um jeden Preis? Fundamentalistische Strömungen in Religion, Gesellschaft und theologischer Ethik*. (Dissertationen. Theologische Reihe Bd. 39) St. Ottilien, EOS, 1990.
- Eliade, Mircea: *A szent és a profán. A vallási lényegről*. Budapest, Európa, 1987.
- Ferenc pápa: *Amoris laetitia*. Budapest, Szent István Társulat, 2016.
- Garhammer, Erich: Fundamentalismus. VI. Als pastorales Problem. In Michael Buchberger – Konrad Baumgartner – Walter Kasper (szerk.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. Vol. 4. Freiburg, Basel, Rom, Wien, Herder, 1995. 226.
- Kiss Gábor (szerk.): *Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. Budapest, Tinta, 2015.
- Kochanek, Hermann (szerk.): *Die verdrängte Freiheit. Fundamentalismus in den Kirchen*. Freiburg, Herder, 1991.
- Kolnberger, Thomas – Clemens Six (szerk.): *Fundamentalismus und Terrorismus. Zu Geschichte und Gegenwart radikalisierten Religion*. (Expansion – Interaktion – Akkulturation. Historische Skizzen zur Europäisierung Europas und der Welt, Bd. 14) Essen, Magnus, 2007–2008.
- Löw, Benedikt Maximilian: *Christen und die Neue Rechte?! Zwischen Ablehnung und stiller Zustimmung. Eine Problemanzeige*. Hamburg, Diplomica, 2017.
- Marty, Martin E. – Appleby R. Scott (szerk.): *Fundamentalisms observed. The fundamentalism project 1*. Chicago, University of Chicago Press, 1991.
- Marty, Martin E. – Appleby R. Scott (szerk.): *Fundamentalisms and society. Reclaiming the sciences, the family and education. The fundamentalism project 2*. Chicago, University of Chicago Press, 1993a.
- Marty, Martin E. – Appleby R. Scott (szerk.): *Fundamentalisms and the state. Remaking polities, economies, and militance. The fundamentalism project 3*. Chicago, University of Chicago Press, 1993b.
- Meyer, Thomas (szerk.): *Fundamentalismus in der modernen Welt. Die Internationale der Unvernunft*. Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1989.
- Müller, Hans-Peter: Fundamentalismus. III. Religionswissenschaftlich. In Michael Buchberger – Konrad Baumgartner – Walter Kasper (szerk.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. Vol. 4. Freiburg, Basel, Rom, Wien, Herder, 1995.
- Németh Pál: Megfontolások XVI. Benedek pápa regensburgi beszéde kapcsán. In Szécsi József (szerk.): *Keresztény–Zsidó Teológiai Évkönyv 2007*. Budapest, Keresztény–Zsidó Társaság, 2007. 265–272.
- Niewiadomski, József: Fanatismus. In Johannes Sinabell – Harald Baer – Hans Gasper – Joachim Müller (szerk.): *Lexikon neureligiöser Bewegungen, esoterischer Gruppen und alternativer Lebenshilfen*. Freiburg, Herder, 2009. 67–69.
- Pförtner, Stephan: *Fundamentalismus. Die Flucht ins Radikale*. Freiburg, Herder, 1991.
- Riesebrodt, Martin: *Fundamentalismus als patriarchale Protestbewegung*. Tübingen, Mohr, 1990.
- Schütz Antal: Fanatizmus. In Diós István (szerk.): *Katolikus Lexikon*. Vol. 2. 1993. Online: <http://lexikon.katolikus.hu/F/fanatizmus.html>
- Spijker, A. M. J. M. Herman van de: Fanatismus. In Michael Buchberger – Konrad Baumgartner – Walter Kasper (szerk.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. Freiburg, Basel, Rom, Wien, Herder, 1995.
- XVI. Benedek: Hit, értelem és egyetem – emlékek és reflexiók. In Szécsi József (szerk.): *Keresztény–Zsidó Teológiai Évkönyv 2007*. Budapest, Keresztény–Zsidó Társaság, 2007. 251–264.